

Záměrem stati je odpovědět na některé otázky, které se objevují v těch koncepcích západní sociologie, jež vycházejí z analýzy jazyka.

Společenské aspekty jazyka jsou zhruba od třicátých let našeho století intenzivně zkoumány v celé řadě tradičních společenskovědních disciplín, jako je filozofie, lingvistika, sociologie a psychologie, ale také, či spíše především v hraničních disciplínách, tj. v sociální psychologii, sociolingvistice, psycholingvistice, etnolingvistice apod.

V sociologii je jazyk zkoumán v rámci výkladu funkcí jazyka, přičemž největší důraz je kladen na funkce dvě: expresivní a komunikační. Je tomu tak proto, že ve funkcích jazyka se projevují vnější vlastnosti jazyka a způsoby jeho existence.

Podívejme se proto podrobněji na tyto dvě základní funkce jazyka (popřípadě na další problémy, které s nimi souvisejí) a ukažme, jak jsou reflektovány v těch koncepcích západní sociologie, které z analýzy jazyka vycházejí.

Reflexe jazyka v tzv. interpretativní sociologii

Pod pojem interpretativní sociologie zahrnujeme v podstatě všechny tzv. duchovní koncepty. Mezi jejich představitele řadíme především nejvýznamnějšího buržoazního německého sociologa Maxe Webera (1864—1920), dále představitele tzv. Frankfurtské školy Jürgena Habermase (1929) a amerického sociologa rakouského původu Alfreda Schütze (1899—1959). Od počátku šedesátých let reprezentují tento myšlenkový proud americký profesor sociologie Peter L. Berger a západoněmecký sociolog Thomas Luckmann. }

Východiskem interpretativní sociologie je opozice vůči tradičnímu pojetí sociálních jevů, které reprezentoval především francouzský sociolog Emil Durkheim (1858—1917). Durkheimovo pojetí sociálních jevů by se dalo vyjádřit v následujícím shrnutí: sociální jevy existují nezávisle na individuálním vědomí, přičemž vykonávají sociální tlak na individuum [Sedláček 1979 : 94]. Klasickými prototypy sociálních faktů jsou podle Durkheima právní normy, náboženství, veřejné mínění, peníze a jazyk. Proti tomu představitelé interpretativní sociologie tvrdí, že tyto sociální fakty jsou každodenně prostřednictvím sociální interakce a komunikace mezi lidmi konstituovány a interpretovány, a to především na základě běžného jazyka.

Proto je u všech zmíněných autorů věnována velká pozornost jazyku, a to především jazyku běžnému. Například podle A. Schütze je jazyk „systémem typizujících schémat, který spočívá v idealizacích a anonymizacích bezprostřední subjektivní zkušenosti. Tyto zkušenostní typizace, odvozené ze subjektivity, jsou sociálně objektivizovány, čímž se stávají součástí společenského a priori, které je vůči subjektu předem dáno“ [Schütz—Luckmann 1975 : 233]. Jazyk pak Schütz chápe jako „společensky objektivizovaný významový systém, jako sedimentaci typických schémat zkušenosti“ [tamtéž].

Rozdíl mezi Durkheimovým a Schützovým pojetím onoho sociálního a priori, které vykonává na individuum tlak, spočívá v řešení otázky jeho konstituování.

Zatímco Durkheim uznává existenci jednotlivých druhů jednání, myšlení a citění mimo individuální vědomí, které tvoří základ společnosti, Schütz chápe společnost jako systém, který vzniká na základě intersubjektivních vztahů mnoha „já“. Podle Schütze je tedy společnost produkováána a konstituována v každodenních procesech životního světa jednáním lidí (action). Toto je také první ontologický závěr interpretativní sociologie. Z faktu, že každodenní svět musí být sdělován, tj. komunikován — což je základní úlohou jazyka, vyvozují interpretativisté druhou ontologickou premisu — direktivu pro zkoumání každodennosti. Schütz nepopírá, že mimo každodennost existují další horizonty (např. věda), ale tvrdí, že každodennost je primární, základní, z níž teprve je možno pochopit i ty ostatní. Protože lidé konstituují realitu prostřednictvím intersubjektivní, existuje mnoho realit. Záleží na tom, kdo se na ní podílí. Z toho pak Schütz a jeho následovníci vyvozují, že existuje tolik sociálních realit, kolik je sociálních skupin, vrstev a tříd. Zde Schütz aplikuje Sapirovu a Whorfovou hypotézu jazykového relativismu v její radikální verzi. Schütz využil některých Sapirových myšlenek k jejich idealistické interpretaci. Upozornil na to C. A. Vasiljev: „Jestliže vytrhneme z kontextu Sapirův výrok o tom, že „reálný svět je nevědomky utvářen na základě jazykových norem určité skupiny“, zní to skutečně idealisticky. Problém je však v tom, že Sapir neměl na mysli materiální svět, který existuje nezávisle na našem vědomí a jazyku, ale obraz světa“ [Vasiljev 1974 : 18].

Základní nedostatky Schützovy koncepce spočívají v jeho světonázorových východiscích. Nedokázal pochopit, že k dosažení jednoty světa každodennosti se světem vědy nestačí pouze teoretický popis, ale že je především nezbytný vědecký výklad tohoto světa a revoluční praktická činnost vedoucí k jeho změně [Osipov 1982 : 137].

Koncepce, které zahrnujeme pod pojem interpretativní sociologie, reprezentují především symbolický interakcionismus, fenomenologizující sociologie a z ní vycházející Garfinkelova etnometodologie a sociologická koncepce Bergerova a Luckmannova. V této souvislosti je též nutno vzpomenout Habermasovu koncepci komunikativního jednání, která v podstatě nahrazuje analýzu pracovních a dalších společenských vztahů a za hlavní problém vědy prohlašuje komunikativní interakci, a tudíž i problémy jazyka.

Symbolický interakcionismus

Symbolický interakcionismus navazuje na americký pragmatismus a behaviorismus (tento směr bývá někdy označován jako sociální behaviorismus). Reprezentuje orientaci vycházející z evropské humanistické sociologie, například ze sociologie M. Webera a F. Znanieckého. Tento směr vidí podstatu a zvláštnost lidské společnosti v symbolické interakci, v níž jsou rozhodující subjektivní významy, které individua připisují skutečnostem, jiným lidem a též sami sobě. Lidé působí na věci a na sebe navzájem prostřednictvím významů, které jim připisují, přičemž se tyto významy konstituují v procesu interakce. Význam není přitom vysvětlován jako jednou provždy daný. Může být změněn a modifikován během procesu interpretace, který je pevně spojen s průběhem vzájemného působení.

Tyto předpoklady symbolického interakcionismu se vztahují především na jazyk [Blumer 1969]. Vědomí interagujících jedinců je zakódováno v jazyce, tj. všechna určení věcí i lidí jsou především jazykovými termíny. Lidé, kteří nereagují pasívně na podněty, ale sami ovládají své působení ve vědomém adaptačním procesu, interpretují skutečnost a osvojují si jednotlivé ukazatele této skutečnosti prostřednictvím jazyka.

Konečně sám akt verbální komunikace je základním předpokladem symbolické interakce, protože sám význam výpovědi se konstituuje nejprve prostřednictvím procesu situačně podmíněné interpretace, která modifikuje základní systémový význam.

Duchovním otcem symbolického interakcionismu je George Herbert Mead (1863—1931). Mezi základní termíny jeho koncepce patří: osobnost, komunikace, jazyk, interakce a role. Osobnost podle Meada vzniká na základě sociální interakce prostřednictvím vzájemného předávání symbolů v procesech osvojování, učení a hraní sociálních rolí. Jeho výklad vzniku osobnosti vychází z Cooleovy „zrcadlové teorie“: chceme-li vidět a pochopit svou osobnost, musíme poznat jiné osobnosti, především pak musíme znát názory jiných osobností na nás, tj. musíme se podívat do tzv. sociálního zrcadla [Cooley 1902].

Způsob Meadova uvažování obsahuje dialektické prvky, které mají původ v jeho studiích v Německu. V té době na něj měly vliv myšlenky G. W. F. Hegela: aby se člověk stal subjektem, sociálně totožnou osobností, musí se stát předmětem, objektem pro druhé.

Ve vztahu k jazyku rozvinul Mead teorii, že jazyk „je fáze sociálního procesu, která je neoddělitelná od jednání, od hraní rolí. Primární funkcí jazyka je podněcovat k jednání. Všechny ostatní účinky jazyka jsou odvozeny od jeho vyjadřovací síly. Označovat, hodnotit, pociťovat a tvořit významy — to vše je závislé na této primární funkci“ [Miller 1982 : 18].

Podle Meada není jazyk soukromou záležitostí: „Jazyk je nutně sociální a vyžaduje, aby jazykové symboly měly sdělitelné významy. I když si individuum dělá značky třeba na své plány, které mají význam jen pro něj, používá veřejného jazyka“ [tamtéž].

O současný rozvoj symbolického interakcionismu se zasloužili především A. Rose, T. Shibusani, Anselm Strauss a Ralph Turner. V jejich dílech je možné zaznamenat výraznou evoluci této problematiky: stále větší pozornost je věnována komunikaci, společenským procesům přidělování a interpretaci významů, a to jak jazykových, tak i mimojazykových, úloze symbolů ve fungování společenských systémů apod. Patrné je to především ve třech současných podobách tohoto směru: v myšlenkách Hughy Duncana, Ervinga Goffmana a v etnometodologii(1).

Etnometodologie

Roli jazyka při běžných lidských činnostech je možno nejlépe vyložit na výkladu etnometodologie, která přímo navazuje na symbolický interakcionismus.

Etnometodologie zkoumá činnosti lidí v každodenním životě, které jsou vždy rozlišované, popisované a „racionalizované“ zúčastněnými aktéry. Otázka, jak lidé analyzují své každodenní činnosti, elementy společenské struktury, je rozhodující pro pochopení lidského jednání, neboť právě reflexe či sebeuvědomění je předpokladem tohoto jednání. Tato reflexe se projevuje především

(1) Jde o různé podoby tzv. fenomenologické sociologie. Kořeny americké fenomenologické sociologie nalézáme v evropské fenomenologické filozofii (Husserl, Heidegger). Od třicátých let pak působily další vlivy, z nichž nejvýznamnější byly psychoanalýza (Fromm, Marcuse) a strukturalismus. Tyto směry mají na půdě USA podobný proces vývoje: charakteristické je jednak zjednodušení původní terminologie a problematiky (ta je především u Husserla těžko pochopitelná), jednak sociologizace problematiky. Transkripce německé fenomenologie do USA je spojena se jménem Alfreda Schütze. Opravdový fenomenologický boom však nastal až po Schützově smrti. Po té se stala jeho koncepce nekriticky přijímanou veličinou v americké fenomenologické sociologii. Ale i tak byla pro Američana příliš složitá. Proto Garfinkel vytvořil „etnometodologii“.

v poznání toho, co a proč se dělá; lidé musejí vlastní jednání zdůvodnit, musejí je umět nazvat, sdělit sobě i jiným jeho pravidla a zásady.

Samozřejmě existují určité individuální, neverbalizovatelné významy a motivace, ale společensky je důležité pouze to, co je možné označit a nazvat (přisoudit tomu význam), což prostřednictvím jazyka vstupuje do sféry intersubjektivit(2), a tím se stává společným majetkem určité kultury.

Hlavní teze etnometodologie spočívá v tvrzení, že lidské jednání není možné popsat v čistě abstraktních termínech; společenská situace je tvořena díky smyslu, který aktéři svým činností dávají (tj. rozhodující je subjektivní stránka jednání), přičemž se tento smysl odráží především v názvu této činnosti a v jazykovém uchopení jejích zásad.

Z hlediska marxistické sociologie není možné společenské vztahy redukovat na „individuální prožitky“, představy o společnosti blízké každodennímu poznání, a tím je odtrhovat od jejich reality. Analýza spontánní mluvené řeči, zkoumání smyslové struktury reálných řečových projevů, používaných během procesů řečové komunikace, pravidel jejich výstavby a interpretace. je pro sociologii nepochybně podnětná. „Ale právě proto je nezbytné, aby se tato zkoumání opírala o přesné metodologické základy a aby se zkoumaný řečový materiál studoval v široké souvislosti sociologických perspektiv, s použitím nejen mikrotextu té či oné situace, ale v celé šíři sociálního kontextu, nebo alespoň v rámci základních sociálních struktur, od nichž jsou odvozeny sociální normy řečové činnosti“ [Švejcer 1976].

V centru pozornosti etnometodologie je tedy každodenní činnost lidí, jejíž podstatnou složku tvoří řečová komunikace. Etymologicky můžeme slovo etnometodologie vyložit takto: ethnos — národ, lid; pro lidi je charakteristické, že si uspořádávají svou praktickou zkušenost — metodologii — na jejímž základě pak jednají. Podle vymezení zakladatele Harolda Garfinkela se etnometodologie zabývá poznáním racionálních praktických dějů. Racionalitou každodenního života se chápe ta praktická logika, ty představy zdravého rozumu, které leží u základu interpretace těch či oněch dějů, jakož i řečového jednání členů společnosti.

Podle Garfinkela je věda také jednou z etnometod. Je ovšem možná i jiná organizace praktické zkušenosti, jako například náboženství, etnobotanika či etnomedicína apod. Podle Garfinkela však nevíme jak si svou praktickou zkušenost organizují dnešní lidé. Tuto organizaci musíme poznat, chceme-li poznat a pochopit jak dnešní lidé jednají a proč tak jednají.

Na Garfinkela navázal A. V. Cicourel, který v roce 1964 provedl kritiku metodologie, kterou používá rutinní výzkum v americké sociologii. Ve svém dile *Method and Measurement in Sociology* píše: „Objasnění sociologické teorie musí být spojeno s dešifrováním sociologického jazyka, který používají výzkumníci a jazyka „zdravého rozumu“, který používají sociální aktéři a lidé z ulice“ [Cicourel 1966 : 4]. A dále „... teoretické předpoklady, metody a měření v sociologii nemohou být chápány vně jazyka, který sociologové používají ve své teorii a výzkumu. Objasnění sociologického jazyka je důležité, protože lingvistická struktura a použití jazyka ovlivňuje způsob, jak lidé interpretují a popisují svět“ [Cicourel 1966 : 1]. Ústředním problémem Cicourelovy knihy

(2) Společnost jako systém subjektů je chápána jako intersubjektivní vztah mnoha já, která společnost konstituují a produkují. Tento předpoklad je přijímán: Schützem, Cicourelem i Garfinkelem: sociabilita lidí je konstituována vztahy zprostředkovanými smysly a symboly. Lidé konstruují realitu jako objektivní, ale prostřednictvím intersubjektivit. Tito autoři tvrdí, že je mnoho realit; záleží na tom, kdo se na jejich vytváření podílí, tj. kolik je sociálních skupin, vrstev a tříd, tolik je sociálních realit.

je tedy postavení jazyka, zvláště pak jazyka každodenního a paralingvistických forem komunikace v sociálním výzkumu. V citované práci formuluje Cicourel v podstatě dvě základní teze:

1. Základním problémem jakékoli metodologie je problém jazyka. Sociologie používá tři jazyky, aniž si je toho vědoma: jazyk sociologické teorie; jazyk sociologického výzkumu; jazyk každodenního života (podle Cicourela jazyk lidí z ulice). Podle Cicourela jsou tyto jazyky navzájem nepřevoditelné; jediné, co podle jeho názoru můžeme udělat, je objasnit, jak spolu souvisejí. Z toho Cicourel vyvozuje druhou tezi:

2. Je nezbytné zpochybnit stávající měřicí postupy. Aby nástroj, jímž měříme, byl smysluplný, pak musíme zajistit tuto korespondenci:

teorie — — — měření — — — realita

Cicourel upozorňuje na skutečnost, že tyto oblasti si ve skutečnosti neodpovídají, tudíž sociologové tuto vzájemnou korespondenci pouze předpokládají a vnucují ji přirozenému jazyku. Podle Cicourela dosud nikdo nenapsal učebnici, která by tento problém řešila a dávala nám správný návod například k výstavbě dotazníku.

Na základě vnucené korespondence mezi teorií a realitou (a to ze strany sociologů) pak podle Cicourela dospívá tradiční sociologie nevědomě pouze k průměrnému modelu aktéra a nikoli ke skutečnému člověku. Ve svých výzkumech hovoří o průměrné ženě v domácnosti, průměrném pracovníkovi apod. Právě proto, že si sociologové tento model sociálního aktéra nevytvořili vědomě, vznikl pseudomodel. V důsledku toho pracují sociologové ve výzkumech s loutkami, homunkuly, jichž se také dotazují, dostávají od nich odpovědi a nakonec o nich piší. Dotazovaní nemohou mít podle Cicourela jiné vlastnosti a konflikty, než ty, které jim připsují výzkumníci.

Aby byl model výstavby „průměrného sociálního aktéra“ adekvátní, musí podle Cicourela zahrnovat informace o typických motivacích jednání, typických aktivitách a typických strukturách emocí. Jedině tyto znalosti jsou předpokladem pro to, abychom porozuměli jazyku, jehož používá skutečný aktér sociální situace.

Jaké východisko navrhuje Cicourel? Podle tohoto autora se základní metodou sociologického výzkumu musí stát zúčastněné pozorování, v němž musí výzkumník vystupovat též jako aktér. Jedině tak bude výzkumník schopen osvojit si identické významy. Tím ovšem Cicourel redukuje metody a techniky sociologického výzkumu převážně na zúčastněné pozorování, které je však také jednou z nejnáročnějších metod, a to především z hlediska standardizace.

Fenometodologická sociologie

Ještě hlubší analýzu tradiční sociologie, zahrnující navíc také teorii, provádějí z fenomenologických pozic angličtí autoři P. Filmer, M. Philipson, D. Silverman a D. Walsh [Filmer 1972]. Podle těchto autorů je nutné rozlišovat objektivní svět fyzikálních věcí od subjektivního sociálního světa. Sociální svět je podle nich existenciálním produktem lidské činnosti, díky níž se uchovává nebo mění. Tito autoři uznávají, že sociální svět, který je intersubjektivně konstruován účastníky činnosti, se externalizuje jako existující mimo ně a nezávisle na nich, tj. že nabývá podoby objektivní existence (fakticity). Problém však není údajně v tom, že existuje ve vztahu k lidem vnější reálný objektivní sociální svět, ale v tom, že lidé v procesu postihování tohoto světa (tj. jeho objasňování, definování a interpretace) svět externalizují, objektivizují a udržují.

Prvním a základním prostředkem osvojování sociální reality lidmi je běžný jazyk, který poskytuje kategorie pro její interpretaci. Podle Filmera a dalších výše uvedených autorů se právě v jazyce objektivní svět objektivizuje a externalizuje pro jeho uživatele. Z těchto důvodů si musí sociologie vytvořit teorii jazyka pro analýzu sociálních významů.

Základní kritickou výhradou proti této, ale i ostatním fenomenologickým koncepcím sociologie je to, že prakticky ztotožňuje společenské bytí se společenským vědomím. Fenomenologická sociologie redukuje reálný obsah sociálních procesů na smyslové činnosti, na činnosti vědomí. V důsledku toho není schopna postihnout základní podstatu odrazu: subjektivizuje chápání sociálního, protože nesouhlasí s tím, že by odraz mohl být věrnou kopií odráženého [Jonin 1976].

Koncepce „sociologie vědění“ P. L. Bergera a T. Luckmanna

Celou řadu zajímavých podnětů a pohledů na sociologická zkoumání přinášejí práce amerického sociologa Petera L. Bergera a západoněmeckého sociologa Thomase Luckmanna. Oba autoři vycházejí z tradic evropské a americké humanistické sociologie, a to především z děl E. Durkheima, M. Webera, F. Znanieckého, G. H. Meada, A. Schütze a K. Marxe.

Cílem jejich koncepce je, podle jejich vlastních slov, upozornit na skutečnost, že sociologie je především humanistickou disciplínou, která má, podobně jako ostatní příbuzné disciplíny, chápat člověka v jeho pravé podstatě. Sociologie se má budovat v nepřetržitém dialogu s historií a s filozofií, jinak, podle Bergera a Luckmanna, ztratí vlastní předmět zkoumání. Tímto předmětem je podle nich společnost jako část lidského světa, vytvořeného a obývaného lidmi, který také zpětně tyto lidi vytváří. To vše se děje v nepřetržitém historickém procesu [Berger—Luckmann 1983 : 283].

Ve středu zájmu Bergera a Luckmanna stojí vědění každodenního života, přičemž „vědění“ je definováno jako jistota, že dané jevy jsou reálné a že se vyznačují určitými charakteristikami, „realita“ pak jako existence jevů nezávislých na vědomí [Berger—Luckmann 1983 : 23].

Bergerova a Luckmannova koncepce vědění je zásadnějšího rázu, než tomu bylo u jejich předchůdců. Její podstatu a obsah přesunují z periferie do samotného středu sociologické teorie. K sociologii vědění přivedlo tyto autory jejich vlastní pojetí sociologické teorie, což také rozhodlo o způsobu, jímž definovali problémy a úkoly sociologie vědění. Cestu, kterou nastoupili, podle nich nejlépe vymezují dva základní „ukazatele“.

První z nich nalézají u E. Durkheima, a to v jeho *Pravidlech sociologické metody*, druhý u M. Webera, v jeho práci *Wirtschaft und Gesellschaft*. V případě Durkheima je to tvrzení, že prvním a nejdůležitějším pravidlem pro sociologii je zkoumat sociální jevy jako věci. U Webera je to naopak direktiva závazná jak pro sociologii tak historii, totiž že předmětem poznání je komplex subjektivních obsahů činností. Podle Bergera a Luckmanna nejsou tato dvě tvrzení zcela rozporná. Společnost se sice jeví jako sféra objektivních faktorů, ale v podstatě je tvořena činnostmi, jež jsou vyjádřeny subjektivními významy. Podle nich je více než zřejmé, že Durkheim věděl také o tom druhém aspektu, podobně jako Weber o tom prvním. „Vlastně tento dualistický charakter společnosti, který nachází výraz v objektivitě faktů i subjektivitě významů, ji činí realitou „sui generis“. Proto je možné základní otázku sociologické teorie zformulovat takto: Jak se subjektivní významy stávají objektivními fakty? Jak je lidská činnost schopná vytvářet svět věcí? Jinými slovy,

plné pochopení „reality sui generis“ vyžaduje zkoumání způsobu, jímž je tato realita tvořena“ [Berger—Luckmann 1983 : 48].

Cílem sociologického zkoumání je tedy, podle Bergera a Luckmanna, analýza vědění, které rozhoduje o postupech v každodenním životě, přičemž je nutno sledovat, jak se tato realita může jevit myslitelům v různých teoretických perspektivách [Berger—Luckmann 1983 : 49].

Sociální tedy existuje zároveň jako realita objektivní i subjektivní. Podmínkou správného pochopení obou těchto aspektů je pojetí sociálního jako nepřetržitého dialektického procesu složeného ze tří momentů: externalizace, objektivizace a internalizace. Být ve společnosti znamená podílet se na tomto dialektickém procesu. Proces, jehož prostřednictvím se externalizované výtvory lidské činnosti stávají čímsi objektivním, představuje objektivizaci. Institucionální svět, jakož i každá jednotlivá instituce, je objektivizovanou lidskou činností. Tím, že je v lidské zkušenosti sociální svět chápán jako objektivní, není vyloučen předpoklad, že jimi byl také původně vytvořen.

Nejdůležitější úlohu v těchto dialekticky propojených procesech zastává, podle Bergera a Luckmanna, jazyk. Jestliže je realita každodenního světa objektivizována, pak tím nejdůležitějším případem objektivizace je význam (znak). Ten totiž, na rozdíl od jiných objektivizací představuje explicitní intenci, která slouží jako ukazatel subjektivních významů. V podstatě všechny objektivizace mohou být podle Bergera a Luckmanna chápány jako znaky, a to i v takovém případě, že původně s tímto záměrem vytvořeny nebyly.

Znaky se sdružují do mnoha systémů: mohou existovat systémy gestikulačních znaků, vzory pohybů těla, rozmanité soubory materiálních předmětů apod. Znaky a systémy znaků jsou objektivizacemi v tom smyslu, že jsou objektivně přístupné, tedy jsou přístupné i mimo bezprostřední subjektivní intenci „zde a nyní“.

V lidské společnosti je nejdůležitějším systémem znaků jazyk, který lze definovat jako systém fonetických či grafických znaků. Jeho podstata spočívá ve fonetické expresivitě, která je charakteristická výlučně pro lidský organismus. O jazyku jako takovém však můžeme, podle Bergera a Luckmanna, hovořit jen tehdy, když bylo možné hlasovou expresivitu oddělit od bezprostředně subjektivních stavů „zde a nyní“.

Běžné objektivizace každodenního života zahrnují především jazykové znaky. Každodenní život, to je především žití s jazykem a pomocí jazyka, jehož používáme spolu s ostatními lidmi. Proto má právě pochopení jazyka zásadní význam pro pochopení reality každodenního života [Berger—Luckmann 1983 : 69—84].

Koncepce Bergera a Luckmanna představuje pro marxisticko-leninskou sociologii poměrně bohatý inspirační zdroj, i když tito autoři vidí nesprávně hlavní úlohu sociologie v tom, že se sociologie stane nástrojem osvobození člověka od „zlivého vědomí“. Sociologie je podle nich povolána k tomu, aby se podílela na přeměnách světa. Přestavba světa v jejich pojetí je však výlučně spojována s přestavbou idejí.

Diferenciace jazykových funkcí v sociologii

Při výkladu expresivní funkce jazyka vycházíme z marxistické teorie poznání a teorie odrazu. V souvislosti s touto funkcí jazyka vyvstává sociologicky závažná otázka, do jaké míry jazyk, jeho charakter, povaha a struktura determinují myšlení. Jde především o zkoumání vlivu na formování myšlenek a na proces myšlení vůbec. Je to problém, který se často ztrácí v obecných úvahách o dialektické jednotě jazyka a myšlení. Otázka, zda sama znaková

povaha jazyka nepředstavuje takovou bariéru mezi člověkem a světem (ale také mezi lidmi navzájem), která by člověku bránila tento svět poznávat, je složitá, ale nikoli neřešitelná. Řešení této otázky je spojeno s pochopením principu zjednodušování, tj. principu neúplného popisu světa, který přijímají prakticky všichni vědci. Tento princip obsahuje zásadu, že při popisu skutečnosti si všímáme podstatných jevů a jejich zákonitostí, přičemž se snažíme, aby náš popis byl sdělitelný, pochopitelný a ověřitelný.

Z gnozeologického hlediska bývá jazyk všeobecně chápán jako systém, který je tvořen znaky a pravidly jejich uspořádání. Tato charakteristika platí jak pro přirozené, tak i umělé jazyky. Znaky jsou bilaterální jednotky, u nichž rozlišujeme označující stránku (signifikant) a označovanou stránku (signifikát) (3). Řečeno zjednodušeně, znaky mají svou hmotnou stránku (fonetické či grafické povahy) a stránku významovou.

Při marxistickém výkladu znakové povahy jazyka vycházíme z faktu, že člověk dospívá k poznání světa jen prostřednictvím činnosti, kterou přetváří skutečnost. Poznávání skutečnosti přitom není čistě individuálním aktem, ale vždy je aktem společenské praktické činnosti, který se na jednotlivé členy společnosti přenáší různými cestami. Jednu z nejvýznamnějších cest představuje právě jazyk.

V souvislosti s expresivní funkcí jazyka bývá také řešena otázka, zda může myšlení existovat mimo jazyk, tj. zda existují etapy myšlení, které nejsou bezprostředně spojeny s jazykem. Samozřejmě připouštíme existenci takových etap myšlení, jako je intuice nebo obrazová představivost, ale rozhodující bývá nakonec myšlenka vyjádřená v konkrétním sdělení. Schopnost sdělovat své individuální pocity a myšlenky jiným představuje velice zajímavý objekt zkoumání pro psychologii a sociologii, ale zahrnuje pouze jednu stránku problému. Tu druhou stránku představuje schopnost přijetí, pochopení a interpretace sdělení těmi, jimž je určeno. Tím se však dostáváme k další funkci jazyka, kterou je funkce komunikační.

Komunikační funkce jazyka zajišťuje vzájemné dorozumění mezi členy určité společnosti. Aby byla tato jazyková funkce splněna, musí být zabezpečeny základní podmínky. Předně je to schopnost adekvátně se vyjadřovat v rámci určitého sociálně kulturního prostředí. Dále je to schopnost pochopit kontext komunikace a znát své místo uvnitř konkrétního komunikačního aktu, či procesu. Konečně je to znalost používaného jazyka, tj. sdělení musí být předáno souvisle, logicky a jazykově správně.

Jazyková komunikace představuje jednu ze základních složek komunikace sociální [Janoušek 1984]. V sociologii můžeme vycházet ze schématu komunikačního procesu, které navrhl Claude E. Shannon ve své práci *Matematická teorie komunikace* [Shannon 1949]:

kdo — co — jak — komu — s jakým efektem

Na základě tohoto jednoduchého schématu můžeme připravit strategii výzkumu jakéhokoli komunikačního procesu. Proces sdělování prostřednictvím jednotlivých komunikačních aktů může probíhat na nejrůznějších úrovních. Mohou nabývat nejrůznějších forem, podle toho, jaké proměnné budeme do uvedeného schématu dosazovat: můžeme zkoumat přímou nebo zprostředkovanou komunikaci mezi dvěma nebo více jedinci, přičemž může jít o komunikaci formální či neformální; můžeme zkoumat komunikaci mezi spisovate-

(3) Tato koncepce i s terminologií byla beze zbytku přejata z teorie stoické, která je stará dvanáct set let.

lem a jeho čtenářskou obcí, komunikaci mezi institucemi, státy apod. a sledovat přitom, jakými prostředky a formami bylo dosaženo žádaného efektu.

Konkrétní vztah jazyk — jedinec je nutno chápat dialekticky. Na jedné straně je pravda, že jazyk vykonává na jedince značný sociální tlak, který je dán jeho objektivně existující závaznou normou, ale na druhé straně si musíme uvědomit, že jazyk je velice „demokratickou institucí“. Jestliže si představíme fungování jazyka v rámci jednoho relativně uzavřeného sociálně komunikačního systému jako každodenně se opakující „obsahu“ jednotlivých komunikačních sfér různými podsystémy, vidíme, že se tak děje v rámci dvou základních diferenciací: horizontální a vertikální. Horizontální diferenciaci rozumíme územní rozdělení daného sociálně komunikačního systému na jednotlivé místní dialekty. Diferenciaci vertikální tvoří jazykové útvary, které je možno, mimo jiné, charakterizovat mírou účasti jejich nositelů na jejich tvorbě a realizaci. Tak je možno rozlišit elementární jazykové útvary, k nimž řadíme neformální komunikaci mezi dvěma nebo více jedinci, například v rodině a v malých neformálních skupinách. Podíl na vytváření konkrétního jazykového sdělení je zde velmi aktivní a často bývá typický značnou odlišností od ustálené jazykové normy. Opačný pól této diferenciace představují jazykové útvary, které „obsluhují“ komunikační sféry v oficiálních institucích. Zde je podíl jedince na jejich tvorbě poněkud pasivnější. Lapidárně bychom mohli tento problém vyjádřit asi takto: ten, kdo je schopen v rámci své rodiny či úzkého okruhu přátel vytvořit specifický a svérázný jazykový útvar, nemusí nutně představovat novátora v oblasti literární tvorby.

Konkrétní jazykové útvary a jejich fungování na výše zmíněných úrovních můžeme v sociologii zkoumat z následujících hledisek:

1. Z hlediska stylistického — tato oblast představuje hlavní směr výzkumu jazyka v sociologii a sociální psychologii. V tomto smyslu sledujeme, jak příslušníci různých sociálních skupin a profesí užívají jazyka a jaké to má vazby na další sociálně psychologické charakteristiky. Každá profesní či zájmová skupina si vytváří vědomě či nevědomě během své činnosti do určité míry specifický jazyk.

2. Z hlediska situačního lze rozlišit následující úrovně jazykové komunikace:

- a) konzultativní (neutrální)
- b) formální (institucionální)
- c) „plná úcty“ (nejčastěji užívaná jednou stranou interakce)
- d) chladná (odpující, úniková, zlostná)
- e) srdečná
- f) intimní (privátní)
- g) běžná(4).

3. Z hlediska sociálních aspektů gramatické stránky jazyka během procesu socializace se každý člověk učí určitým jazykovým reakcím, které se pak stávají trvalými zvyky (nebo také zlozvyky). Analýza těchto jazykových reakcí a zvyků nám mnohé napovídá o způsobu myšlení jejich nositelů. Tento problém zformuloval již výše zmíněný E. Sapir takto: jestliže každý jazyk je s to plnit veškeré symbolické a expresivní funkce, k nimž je určen, neznamená to, že by v různých typech mluvy jednotlivými mluvčími bylo tohoto cíle dosahováno stejně úspěšně [Sapir 1978].

Protože v běžné mluvě se realizuje většina našeho jazykového jednání, představuje běžná mluva významnou oblast pro sociologické a sociálně psychologické zkoumání jazyka. Podle polských autorů M. Ziolkowského a P. Piotrowského

(4) Autoři této typologie [Piotrowski—Ziolkowski 1976 : 149] zde směšují tři relativně samostatné stránky jazyka: obsahovou, situační a stylistickou.

ského se ve sféře jazykových jevů manifestuje mnoho obecných pravidel lidského jednání. Akty jazykové komunikace se odehrávají podle stejných pravidel jako všechny lidské činnosti, tj. probíhají zde motivace, očekávání a intence stejného typu [Piotrowski—Ziółkowski 1976].

Cílem stati bylo ukázat, že kritika interpretativní sociologie, tj. těch směrů západní sociologie, které ve svých teoretických východiscích kladou důraz na zkoumání jazyka, může přinést řadu podnětů pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie. Tyto podněty by bylo možné dále rozvíjet zhruba ve dvou základních oblastech: 1. v oblasti rozvoje sociologické teorie a metodologie; 2. v oblasti zkoumání každodenního života lidí.

V oblasti rozvoje sociologické teorie a metodologie jsou pro nás podnětné práce Cicourela, Bergera, Luckmanna a anglických fenomenologických sociologů. Jak jsme ukázali, Cicourel se orientuje především na postavení jazyka v sociologickém výzkumu, zvláště pak jazyka každodenního a paralingvistických forem komunikace v sociologickém výzkumu. Naproti tomu sociologie vědění Luckmanna a Bergera pro nás představuje inspirativní zdroj pro rozvoj sociologické teorie. Luckmann i Berger vycházejí mimo jiné také z Marxových prací a zdůrazňují ve svých sociologických bádáních historický přístup. Snaží se přitom sjednotit Durkheimův a Weberův pohled na společenské jevy, a to v odpovědi na základní otázku, kterou si kladou: jak se subjektivní významy stávají objektivními fakty?

Pokud jde o oblast zkoumání každodenního života lidí, je orientace na jazyk u jednotlivých představitelů interpretativní sociologie zdůvodňována tím, že každodennost, každodenní svět musí být sdělován a komunikován, což se děje především na základě jazyka. Proto tedy takový důraz na sociologická zkoumání symbolů a významů (symbolický interakcionismus a etnometodologie) a jazyka vůbec: každodenní život, to je především žití s jazykem a pomocí jazyka (Luckmann, Berger).

Jestliže nás v současné době v souvislosti s přestavbou naší společnosti zajímají otázky, které jsou spojeny s nutností dosažení změn v psychologii lidí (např. změny v řízení, aktivizace lidského faktoru), musí nás pochopitelně zajímat jakými prostředky lze těchto záměrů dosahovat. Jedním z podstatných prostředků při dosahování těchto cílů je i poznávání zákonů fungování jazyka ve společnosti a vliv jazyka na změnu myšlení. V tomto směru mohou být některé podněty interpretativní sociologie inspirativní.

Literatura

- Alijevová, D.: *Súčasná americká sociológia*. Bratislava, Pravda 1986.
- Berger, P. L. — Luckmann, T.: *Spoleczne tworzenie rzeczywistosci*. Varšava, PIW 1983.
- Blumer, H.: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs 1969.
- Cicourel, A. V.: *Method and Measurement in Sociology*. New York, Free Press 1966.
- Cooley, Ch. H.: *Human Nature and Social Order*. New York, Scribner's 1902.
- Filmer, P. — Phillipson, M. — Silverman, D. — Walsh, D.: *New Directions in Sociological Theory*. London, Macmillan 1972.
- Janoušek, J.: *Sociální komunikace*. Praha, Svoboda 1984.
- Jonin, L. G.: *Kuda idet amerikanskaja fenomenologičeskaja sociologija*. In: *Sociologičeskije issledovanija* 1976, č. 2.
- Miller, D. L.: *The Individual and the Social Self*. Unpublished Work of George Herbert Mead, Chicago and London, The University of Chicago Press 1982.
- Osipov, G. V. a kol.: *Kritika současné buržoazní sociologie*. Praha, Svoboda 1982.
- Piotrowski, A. — Ziółkowski, M.: *Zróznicowanie jezykowe a struktura społeczna*. Varšava, PWN 1976.

- Sapir, E.: *Kultura, jezyk, osobowosc*. Varšava, PIW 1978.
- Sedláček, J.: *Východiska Durkheimovy sociologie, analýza a kritika*. Praha, UK 1979.
- Shannon, C. E.: *The Mathematical Theory of Communication*. Illinois, University of Illinois Press 1949.
- Schütz, A. — Luckmann, T.: *Strukturen der Lebenswelt, Band 1*. Frankfurt n. M., STW 1979.
- Smilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Praha, SPN 1972.
- Svejcer, A. D.: *Sovremennaja sociolingvistika (teorija, problemy, metody)*. Moskva, Nauka 1976.
- Vasiljev, C. A.: *Filosofskij analiz gipotezy lingvističeskoj otnositel'nosti*. Kyjev, Naukova dumka 1974.
- Ziółkowski, M.: *Znaczenie-interakcja-rozumienie (Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej)*. Varšava, PWN 1981.

Резюме

3. Ролл: Подход к изучению языка в т. наз. интерпретативной социологии

Предлагаемая статья критически рассматривает некоторые подходы к изучению языка, исходящие из позиций т. наз. интерпретативной социологии. После краткой характеристики интерпретативной социологии критическому анализу подвержены наиболее выдающиеся школы и отдельные представители следующих направлений: символический интеракционизм Мидса, этнометодология Гарфинкеля, феноменологическая социология в понимании П. Фильмера и социология знания Н. Л. Берджера и Т. Лакмэнна. Согласно этим авторам, язык занимает ключевое положение в организации социального мира людей. Этому также отвечает внимание, уделяемое языку в рамках теоретических анализов этих школ. В отличие от традиционной социологии, представители интерпретативной социологии утверждают, что отдельные социальные факты (и социальная реальность вообще) людьми ежедневно формируются и толкуются при посредстве социального взаимодействия и коммуникации, именно на основе обиходного языка.

В заключении статьи сделан набросок исходных точек марксистской социологии языка. Конкретные языковые образования и их функционирование в социологии можно изучать со следующих точек зрения: 1. стилистической; 2. ситуационной; 3. социальных аспектов грамматической стороны языка. Социологическому анализу языка необходимо в рамках марксистско-ленинской социологии уделять внимание, ибо в области языковых явлений проявляется преобладающее большинство общих правил человеческого поведения.

Summary

Z. Roll: Approaches to Language Research in the So-called Interpretative Sociology

The present article critically discusses some approaches to language research from the positions of the so-called interpretative sociology. After a concise characterization of interpretative sociology, the most important schools and individual representatives of this trend are subjected to critical analysis: Mead's symbolic interactionism, Garfinkel's ethnomethodology, phenomenological sociology as conceived by P. Filmer, and the sociology of knowledge of P. L. Berger and T. Luckmann. In these authors' opinion, language occupies a key position in the organization of the social world of people. Also the amount of attention devoted to language within the framework of theoretical analyses carried out by these schools is in agreement with the above standpoint. In contradistinction to traditional sociology, the representatives of interpretative sociology maintain that, day after day, single social facts (and social reality in general) are constituted and interpreted by people through social interaction and communication, i. e. on the basis of current language.

In conclusion, the starting points of the Marxist sociology of language are outlined. Concrete language units and their functioning can be subjected to sociological examination from the following viewpoints: 1. the stylistic and 2. the situational viewpoint, 3. the viewpoint of the social features of the grammatical aspect of the language. Within the framework of Marxist-Leninist sociology it is essential to pay attention to the sociological analysis of language, for the overwhelming part of the general rules of human behaviour manifests itself in the area of linguistic phenomena.